

S.M.QƏNİZADƏNİN MAARİFÇİ KONSEPSİYASI VƏ İSLAM DÜNYAGÖRÜŞÜ

Tayyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HİSSƏ

S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" dilogiyası

VII YAZI

"Gəlinlər həmayili"nin roman süjeti

Əsas süjet xəttində didaktika tam arxa plandadır. Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna münasibətləri aqlın gücü ilə idarə olunmur. Süjetin bütün hərəkəti boyu hər iki qəhrəman öz hissi yaşantılarının təsirini altındadır. Hər iki qəhrəman öz güc və imkanlarından hissi istəklərinə həyata keçirmək üçün var qüvvələri ilə istifadə edir. Sofya Mixaylovna sona qədər öz hisslərinin əsərlərindən çıxma bilmir. Aşağıdakı təsvir də bunun sübutudur:

"- İndi mən səni kiyəm! - deyərək əlimi tarım məmələri başına şövk ilə sürtdürdü və böylə odlü qucuşmaq arasında gül dodakların təbəssümü ilə açıb qas-gözlə girişmələr üçün işarə vurmaqda idi..." İlk təşəbbüsündə istəyinə çatma bilməyən Sofya Mixaylovna bunu romanın sonuna doğru - türkmen qışlarından qayıdanda gerçəkləşdirmək istəyirdə də yenə də təşəbbüs nəticəsiz qalır. Şeyda bəyin də Sofya Mixaylovna ilə bütün münasibətləri - istəkləri, düşüncəsi, hərəkəti, bir sözlə bütün yaşantıları onu bu qadına tərəf çəkir. Sofyadan fərqli olaraq hələdici məqamda Şeyda bəyin şüuru hissəsinə üstün gəlir. Onun son hərəkətinə ancaq süjetə müəllif müdaxiləsi hesab etmək düzgün deyil. Hissi yaşantılarını iradə gücü ilə əqlin idarəsi altına ala bilmək insan təbiətinin imkanları daxilindədir.

Beləliklə, Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna münasibətlərinin süjetin bütün hərəkəti boyu hissi çarpışmalar üzərində qərar tutduğunu görürük. Bütün süjet boyu iki halda sosial motivlər nisbətən əsaslı şəkildə süjetin hərəkətində yer alır.

Birincisi, Şeyda bəylə Pavel Petroviç arasında qadın azadlığı barədə mübahisə-müzakirədə, bir də sona doğru Şeyda bəyin Sofya Mixaylovna hərəkatının qəbahətini həm də açıq nəsihət yolu ilə anlatdığı məqamlarda.

Hesab edirik ki, əsas süjet xəttinin "saf, təmiz məhəbbət əsasında qurulmuş ailə həyatını təbliğ edən ideyası" (X.Məmmədov.s.129) belə prozaik ifadə tərzindən, müəllif fikrini başdan-ba-

şa didaktik nəsihətlərlə ifadə pafosunda bütövlükdə uzaqdır. Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttində ifadə olunanlar məhəbbətin poeziyasını gerçəkləşdirərək, ideyaya doğru yol alır. Bununla belə, əsas süjet xəttini yalnız saf məhəbbət, qadın namusu ideyalarının estetik ifadəsi hesab etmək Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna münasibətlərinin mahiyyətini axıra qədər gerçəkləşdirə bilmir, romanın süjet və kompozisiya mükəmməlliyini tam təsvir etməyə imkan vermir. Digər tərəfdən, əsas süjet xətti ilə Şeyda bəyin maarifçilik görüşlərinin açıq tendensiyalı ifadəsi olan mülahizələr arasındakı, həmçinin, süjet xəttinə qoşulan digər motiv və epizodlarla əlaqələrin mexanizmini dürüst təsvir etmək olmur. Əslində, bu məsələ də ədəbiyyatşünaslığı kifayət qədər düşündürmüş, əsərin kompozisiya mükəmməlliyi Şeyda bəyin "bütün hadisələrin mərkəzində durması" "Şeyda bəy surəti vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələnməsi"ndə (X.Məmmədov.s.128) axtarılmışdır.

Əsərdə cərəyan edən hadisələrin Şeyda bəylə six əlaqəsinin, elbəttə, romanın kompozisiya sisteminin bütövlüyündə yeri var. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, bədii əsərdə kompozisiya sisteminin mükəmməlliyini, hər şeydən əvvəl, ideya vəhdəti şərtləndirir. Əgər müəllifin təsvir etdiyi hadisələr vahid bir ideyanın bədii təbəssümü kimi meydana çıxmırsa, hadisələrin əsas ideyanın açıqlıqda rolunu təsvir etmək mümkün olmur, bu təsvirlər ancaq ümumən əlaqələnsə, yəni "Gəlinlər həmayili"nin kompozisiya bütövlüyünü biz ancaq Şeyda bəyin hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirmə funksiyasında axtarırsaq, bütün romanı qəhrəmanın maarifçilik görüşlərinin ifadəsi hesab edirik, əsl həqiqətdə, bunlar romanın kompozisiya mükəmməlliyini tam ehtiva edə bilmir. Elə isə belə bir suala cavab vermək zərurəti yaranır: Romanın müəllifin təsvir etdiyi bütün hadisələri, obrazları, yardımçı epizod və motivləri, qəhrəmanın açıq tendensiyalı mühakimə və mülahizələri vasitəsilə gerçəkləşən vahid bir ideyanı varmı? Var. S.M.Qənizadə "Gəlinlər həmayili"ndə "insaniyyət və həqqaniyyət" in bəşər cəmiyyətinin idarə edilməsindəki rolunu məsələsinin bədii təbəssümünü verir. Bu ideyanın ən qabarıq bədii ifadəsi əsas süjet xəttində əyanilənir. İlk növbədə, onu deyək ki, əsas süjet xətti saf məhəbbət, qadın namusu məsələsinin əksi kontekstində də "insaniyyət və həqqaniyyət" ideyasının gerçəkləşməsinə xidmət edir. Məlum olduğu kimi, "həqqaniyyət" də - haqq yolu olan İslam dinində qadın namusu qadının insanlığı və cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirən keyfiyyət kimi müəyyən edilir. İslamda yalnız namuslu (iffətli) qadınla evlənmək tövsiyə olunur. Əgər nəzərə alsaq ki, "romanın ilk iki nəşrinə çəkilmiş həmayil üzərində "İffət" ("Namus") sözü yazılmışdır" (X.Məmmədov.s.129) onda bu məsələnin müəllif ideyası şəkildə "həqqaniyyət" ilə bağlılığı təsvir etmək olar. Lakin "Gəlinlər həmayili"nin əsas süjet xəttinin "həqqaniyyət"lə bağlılığı onun polifonik məzmununda ifadə olunan digər ideya xətlərində də əyanilənir.

"Gəlinlər həmayili"nin əsas süjet xətti "əmanətə xəyanət yoxdur" qənaətinə ideya-bədii ifadəsi kimi də mənalanır. Əsas süjet xəttinə verilən bədii hələdə qəhrəmanın düşüncəsində

özünə əqidə, inam kimi yer almış bu qənaət çıxış nöqtəsi kimi alınır. Qəhrəmanların katarsis-mənəvi təmizlənmə yolu keçməsinə bu qənaətin hələdici-birbaşa rolu olur. "Əmanətə xəyanət yoxdur" inamı Şeyda bəyin düşüncəsində mənsub olduğu dinin təbliği etdiyi prinsiplərdən biri kimi yer almışdır. Şeyda bəy etiraf edir ki, şeytana uymaq, nəfsinə tabe olmaq məqamında onu "əyyami-tufiliyyətdə bəşərə avazı ilə ana dilindən qulağına çağırılmış" bir hədis - "Əmanətə xəyanət yoxdur" hədisi içindəki "din müvəkkillərin qəflət yuxusundan oyanırdı". Şeyda bəy məhz bu oyanış ilə özünə qayıdır, iman gətirdiyi dinə xəyanət etmək məqamına qədər gəldiyini və böyük qəbahət işlədiyini başa düşür. Şeyda bəyin düşüncü vəziyyəti

lə bağlı bizim də qulaqlarımızda Məhəmməd Peyğəmbərin (S) məşhur bir hədisi səslənir: "Əmanətə xəyanət edən iman və əhdə vəfa etməyənin işə dini yoxdur". Məhz qulaqlarımızda səslənən bu hədis Şeyda bəyin aşağıdakı sözləri ilə bərabər, onun üzleşdiyi vəziyyətin ağırlığını təsvir etməyə bizə imkan verir: "Bu halət mənim üçün böyük din cihadı idi ki, bir tərəfdən nəfsi-əmmarənin hökmü, bir tərəfdən mütmənin nəzəri məni yerdən-yerə vurub, axır əqlimin gözünü açdı". "Sofyanın şəhvətəngiz şivələri" hər dəfə Şeyda bəyin varını yox edəndə, qərarını əlindən alanda onun "əqlinin gözü" hər dəfə "din qüvvəsi" ilə açılır. Şeyda bəy məhz din qüvvəsi ilə, üzərində hiss etdiyi "din borcu" ilə yol verə biləcəyi əməlin qəbahətini başa düşüb, özünü zina-yol verməkdən xilas edə bilir. Müəllif Şeyda bəy - Sofya münasibətlərində insanlığın üzleşdiyi, üzleşə biləcəyi qəbih əməldən "həqqaniyyət" in - haqq yolu olan İslamın xilaskarlıq missiyasını əks etdirir.

Digər tərəfdən, Şeyda bəy və Sofya Mixaylovna obrazları "insaniyyət və həqqaniyyət" ideyasını metaforallaşdırırlar. F.Köçərli "Gəlinlər həmayili"ndə müəllifin başqa millətdən olan qadını roman qəhrəmanına çevirməsinin milli mülahizə "qadınların örtlü vəziyyətdə saxlanması və öz xalqlarının həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum olması" ilə (s.75) izah edir. Olsun ki, romanda Azərbaycan qadınının yer almamasında bu amilin də rolu var. Lakin fikrimizcə, başqa millətdən olan qadın obrazı əsərə tamamilə ayrı məqsədlə daxil edilmişdir. Şeyda bəyin dilindən səslənən və bizim romanın əsas ideyası kimi müəyyənləşdirdiyimiz fikri xatırlayaq: "Uxuvvət üçün əgər bir şert var isə... insaniyyət və həqqaniyyətdir". Onu da xatırlayaq ki, qəhrəman millətin insaniyyətdəki

rolunu hissənin tamdakı rolu ilə müqayisə edirdi. Müəllifin əsərin əsas ideyasını bədii təsvirin həm təsdiq, həm də inkar pafosu ilə təcəssüm etdirdiyini də qeyd etmişik. Şeyda bəy - Sofya Mixaylovna xəttində ayrı-ayrı millətlərin uxuvvətinin formalaşmasında oynaya biləcəyi rol metaforallaşdırılmışdır. Burada millət anlayışı təmin hissəsi kimi artıq insaniyyəti simvollaşdırır. Şeyda bəy Azərbaycan türklərinin, Sofya Mixaylovna və eləcə də Pavel Petroviç rus millətinin nümayəndəsidirlər və hər üçü milli xarakterdir. Hər üçündə kifayət qədər milli təbəssüb hissi də vardır. Lakin Şeyda bəyində, Sofya Mixaylovna və Pavel Petroviçin də milli xarakter və milli təbəssüb hissi başqa millətlərə yuxarıdan aşağı baxmaq, xəstə millətçilik psixologiyasına tamamilə yaddır. Şeyda bəylə Pavel Petroviçin ilk tanışlıq anından bir-birinə bəslədikləri xoş münasibət, bu münasibətdən məmnunluq hissi yaşamaları din ayrı, millət ayrı insanların insaniyyət qanunlarına bəslədikləri hörmət hissini ifadə edir. Aralarında yaranmış münasibəti Şeyda bəy belə təsvir edir: "Şirin söhbətlər ilə Pavel Petroviç mənə özünə pənbənd edibən, başqaları ilə əşinə olmağa daha macal vremədi".

Sofya Mixaylovna qarşı Şeyda bəydə yaranan meyl əslində Pavel Petroviçlə onun arasında mənəfe əksliyi yarıdır. Lakin Şeyda bəy "sədəd ilvanov"a - Pavel Petroviçə, nə yolla olur olsun, qələbə çalıb Sofya Mixaylovna-nı ələ keçirmək fikrinə düşür. Şeyda bəy onu Sofyaya tərəf çəkən hissələrinin əleyhinə gedir, bu hissələri "seytaniyyə dəğdəgələr" hesab edərək, özündən uzaqlaşdırır. Özüünə yox, Pavel Petroviçin mənafeyini qabağa çəkir. Çünki bu məqamda haqq Pavel Petroviç tərəfdədir. Sofya Mixaylovna onun qanuni nigahlı arvadıdır, canından çox sevdiyi qadındır. Canından çox sevdiyi qadını o, Şeyda bəyə əmanət etmişdirsə, bəli, məhz əmanət etmişdirsə, Şeyda bəy bu əmanətə necə xəyanət edə bilər? Şeyda bəyin qəti qənaəti belədir: "Haşa, haşa, bu qəbih xəyanətə hərgiz mən boyun qoymayacağam! Safürəkli Pavlusanın ir-namusunda xəyanət etmək insaf yolunda öz doğma qardaşının namusuna qəsd etmək kibidir". Söhbət din ayrı, millət ayrı iki insanın mənəfe təqəssümündən gedir. Birinin haqq etmədiyi üçün öz mənafeyindən imtina edib məsələni rəqibinin xeyrinə həll etməsindən gedir. Burada din ayrı, millət ayrı iki insanın obrazı artıq metaforik, simvolik məzmun daşıyır. Şeyda bəyin Azərbaycan türklərini (ayrı milləti), Pavel Petroviçin rus millətini (bir ayrı milləti) simvollaşdırdığını nəzərə alsaq, müəllifin məsələni milli münasibətlər, başqa sözlə, insaniyyət müstəvisinə çıxardığını görürük. Milli münasibətlərin insaniyyət prinsipləri əsasında həll olunması zərurətinin ifadə edildiyini görürük. Burada insaniyyətin meyarı hansı tərəfin haqlı olması ilə ölçülür. Müəllif bu ölçü prinsiplərinin "həqqaniyyət" yolu ilə müəyyənləşməsi fikrini ortaliqə atır. "Həqqaniyyət" - haqq yolu olan İslam bütün insanları qardaş elan edir, onları uxuvvətə səsləyir. Millətlərarası münasibətlərdə - insaniyyətdə uxuvvət o zaman təmin olunur ki, haqq olanın haqqı özünə verilir. Millət insaniyyət naminə öz mənafeyindən keçə bilər.

(Davamı 14-cü sahifədə)